

MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hasan Hacak, *İslâm Hukukunda İrtifak Hakları ve İlgili Kavramların Gelişimi* (yüksek lisans tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Münteza Dikmen Maşalı, *İslâm Hukukunda Hakkın Suistimali* (yüksek lisans tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdülkerim Ünal, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması* (doktora tezi, 1995), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ahmed İbrahim Bey, "el-Hak", *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, sy. 6, Kahire 1936, s. 403-408; Mohammad H. Kamali, "Fundamental Rights of the Individual: an Analysis of Haqq (Right) in Islamic Law", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, X/3, Herndon 1993, s. 340-366; "İşkât", *Mu.F*, IV, 225-258; "Hak", a.e., XVIII, 7-47.

ALİ BARDAKOĞLU

□ TASAVVUF. İlk sûflerin Allah anlamında, bazan da bâtılın veya halkın (yaratıklar) karşıtı olarak kullandıkları hak kelimesine sonraki asırlarda yeni anlamlar yüklenmiştir. Tasavvuf metinlerinde hak terimi bazan bir edatla, bazan da belli kelimelerle birlikte (meselâ maa'l-hak, bi'l-hak, li'l-hak) kullanılır. Bunun yerine aynı anlamlarda olmak üzere "maallah, bi'l-lâh, li'llâh" veya "minhü, bihî, lehü" gibi şekiller de görülür. Bütün bunlar, ilk sûflerin hak kelimesini yaratıcı gerçek yani Allah anlamında kullandıklarını gösterir. Nitekim Zünnûn el-Misrî, "Hak Allah'tır" demiştir (Serrâc, s. 413; Sülemî, s. 22). Serrâc yukarıdaki ifadeleri açıklarken, "İnsan fiiline bakar ve onu kendine nisbet eder; ancak gönlünün mârifet nurları kaplayınca her şeyi Allah'tan, Allah'la kaim, Allah'ın mâlumunu ve Allah'a ait olarak görür" demiş (*el-Lüma'*, s. 411), "Hak hak ile kaim olduğu için hak ile Hak'tan fâni olan kişi kulluk bir yana rubûbiyetten bile fâni olur" diyen Şiblî de (a.e., s. 285) hakkı Allah anlamında kullanmıştır.

Hak kelimesi bazan "şâhid-i hak, ay-nü'l-hak" ve "hakkü'l-hak" şeklinde de kullanılır. İlme'l-yakîn ve ayne'l-yakînden sonra gelen hakka'l-yakîn mertebesi kullun her yönden ve en üst seviyede Hak'ta fâni olması anlamına gelir. İlme'l-yakîn şeriatın zâhiridir; ayne'l-yakîn şeriatla ihlâslı olmak, hakka'l-yakîn ise onda fâni olmaktır (Tehânevî, I, 330). Sûfiler, "Zâhirde halk ile bâtında Hak ile bulunmal" veya, "Vefî Hak'tan alır, halka verir" dedikleri zaman da hak ile Allah'ı kastederler. Hallâc-ı Mansûr'un ünlü "enelhak" sözünde yer alan hak kelimesi de bu anlamda kullanılmıştır.

İlk sûfi kaynaklarında verilen bilgiye göre hak (hakiki) mümin dünyadan el

etek çeker, kendini bütünüyle Allah'a verir, bu uğurda çetin riyâzetlere katlanır ve sonuçta Allah'ı açıkça görüyormuş gibi bir hale gelir (Ebû Nuaym, I, 242; IX, 279). Bu anlamda imanın hakikatine sahip olan sûfi temaşa mertebesinde sayılır (Serrâc, s. 413; Hücvîrî, s. 38).

Sûfiler Allah'a hak dedikleri gibi O'ndan olan ve gelen her şeye de hak derler. Bu anlamda peygamber hak, Kur'an hak, Kur'an'daki her bilgi ve hüküm haktır. Buna aykırı düşen her şey de bâtıldır. Nefisten ve şeytandan gelip insanı Allah'ın emir ve yasalarını gözetmez hale getiren her şey bâtıl olduğu gibi insanı tefrikadan cem' haline, kesretten vahdete yönelten her şey de haktır. Bazan hak ile hakikat arasında fark görülür. Hak doğru iş ve doğru sözdür, bunun ardında bulunması gereken iyi niyet ve samimiyet ise hakikattir. Şu halde hakikatten yoksun bir hak sadece bir gösterişten ibarettir. Aynı şekilde şeriat yoluna girmek hak, bu yolda samimiyetle devam etmek hakikattir. Hak beden hakikat onun ruhu, hak lafız hakikat onun mânası; hak sûret hakikat onun cevheri olduğundan hakka sahip olmak yetmez; hakkın hakikatine, yani saf ve hâlis hakka sahip olmak şarttır (Abbâdî, s. 213-215, 389; Ahmed-i Câmî, s. 87; Tehânevî, I, 330).

Tasavvufta bu son anlamdaki hakkın çoğulu olarak bazan hukûk kelimesi de kullanılır. Bunun karşıtı huzûzdur (hazlar). Hal, makam, mârifet, irade, maksat, muamele ve ibadet gibi yüksek mânevî değerler hukuk, nefis ve bedenden gelen istekler huzûzdur. Hukuk insandan Allah'ın istediği, huzûz ise nefis ve şeytanın istediği şey olup ikisi birbirine zıttır. Bundan dolayıdır ki Tayâlîsî er-Râzî, "Hukuk ortaya çıkınca huzûz, huzûz ortaya çıkınca hukuk kaybolur" demiştir (Serrâc, s. 413). Bazan hukuk, sâlikin nefisine karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu hususları ifade eder; buna nefsin hukuku denir. "Üzerinde nefsinin hakkı vardır" (Buhârî, "Şavm", 55) meâlindeki hadise de buna işaret edilmiştir. Buna göre sâlikin hayatını korumasına ve sürdürmesine yetecek kadar dünyadan faydalanması nefsin hukuku, bundan fazlası ise nefsin hazzı sayılır (Tehânevî, I, 330).

Hak kavramı üzerinde genişçe duran Muhyiddin İbnü'l-Arabî kendi fikir sistemine göre terimin geniş bir yorumunu yapmıştır. İbnü'l-Arabî'ye ve onu takip

edenlere göre hak mutlak varlıktır. Allah hak, onun dışında kalan her şey (mâsivâ) bâtıldır. Hak varlıktır ve varlık özü itibarıyla hayırdır; bâtıl ise ademdir. Adem esas itibarıyla şerdir. Âlem Hakk'a dönük yüzüyle var, öbür yüzüyle yoktur. Onun için âlem bir yüzüyle hayır, diğer yüzüyle şerdir. Tek bir hakikat olan varlığın biri hak, diğeri halk olmak üzere iki tarafı vardır. Bunlar iç içedir. Onun için Hak ancak halkta görünür, halk da ancak Hak sayesinde bir değer ifade eder. Zâtı itibarıyla tek olan varlık rab-kul, bir-çok, ezeli-hâdis gibi yönlerden çift yüzlüdür. Bu iki yüzden birincisi ezeli olanın, ikincisi sonradan olanın bütün niteliklerini kendinde toplar.

Hakk'ın tarifini imkânsız gören İbnü'l-Arabî'ye göre Hakk'ın hakkı olduğu gibi halkın da hakkı vardır. Hakk'ın hakkı rubûbiyyet, halkın hakkı kulluktur. Biz O'nun vasıflarıyla zuhur etsek bile O'nun kullanırız; O bizim vasıflarımızla zuhur etse bile rabbimizdir. Allah'ın isimleri bütün halkı ihtiva edecek şekilde yayıldığından her şey Hak'tan bir pay almıştır. Meselâ ölüm haktır ama halkın hakkıdır. Öldürmek de haktır ama Allah'ın hakkıdır. İlâhî olan ve olmayan bütün hazretlerin sûretlerini ihtiva etmesi bakımından "hakk-ı hak" insandır. İbnü'l-Arabî, insanların zihinlerinde mevcut birbirinden farklı Allah tasavvurlarına "yaratılmış hak" dediği gibi yaratma aracı olması dolayısıyla hakka "el-hakku mahlûk bih" (yaratma vasıtası olan hak) adını vermektedir (ayrıca bk. ADL).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 330, 339; Buhârî, "Şavm", 55; Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ*, s. 255; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 285, 286, 411, 413; Kelâbâzî, *et-Taarruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1979, s. 160, 190, 201; Sülemî, *Tabakât*, s. 22, 166, 231; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 242; IX, 279; Hücvîrî, *Keşfü'l-ma'cûb* (Jukovski), s. 38, 39; Herevî, *Tabakât*, s. 198, 439, 728; Gazzâlî, *İhyâ*, Kahire 1939, IV, 329; a.m.f., *el-Ma'şadü'l-esnâ*, s. 97-98; Ahmed-i Câmî, *Ünsü't-tâ'ibîn* (nşr. Ali Fâzil), Tahran 1368 hş., s. 225; Abbâdî, *Şüfnâme* (nşr. Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1347 hş., s. 213-215, 389; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Tahran 1370, I, 293; II, 64, 124, 735; Bakîfî, *Şerh-i Şa'hiyyât*, s. 559; İbnü'l-Arabî, *el-Fütühât*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), III, 315, 377; IV, 184, 402; a.m.f., *Fuşûş* (Afîfî), s. 6, 24, 361; İbnü'l-Hatîb, *Ravzâtü'l-târîf* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, I, 267; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sâ'il*, s. 39, 43, 62; Seyyid Sâdık Güherîn, *Şerh-i İştîlâhât-ı Taşavvuf*, Tahran 1368 hş., II, 235, 246; Celâleddîn-i Âştîyânî, *Şerh-i Mukaddime-i Kayserî*, Tahran 1370 hş., s. 237, 308.

MEHMET DEMİRCİ